

УДК 94 (477) «19»

О. Ю. Кирієнко

Інститут історії України НАН України

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ ВІЙСЬКОВОГО ЦЕНЗОРА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ (1914–1917 РР.)

На основі архівних джерел проведено реконструкцію соціально-професійного портрета військового цензора в українських губерніях Російської імперії (1914–1917 рр.), розглянуто та проаналізовано правовий і соціальний статус, матеріальне забезпечення військового цензора, охарактеризовано його повсякденну діяльність та морально-психологічні якості, притаманні цій групі державних службовців.

Ключові слова: військовий цензор, соціальна група, соціально-правовий портрет, тендерна проблематика.

На основе архивных материалов реконструирован социально-профессиональный портрет военного цензора в украинских губерниях Российской империи (1914–1917 гг.), рассмотрен и проанализирован правовой и социальный статус, материальное обеспечение военного цензора, раскрыты его повседневная деятельность, морально-психологические качества, присущие этой группе государственных чиновников.

Ключевые слова: военный цензор, социальная группа, социально-правовой портрет, тендерная проблематика.

Social-professional portrait of the military censor in ukrainian provinces of the Russian empire (1914 – 1917) is reconstructed on base of archive materials, legal and social status, material ensuring of the military censor is considered and analysed, his everyday activity, morally-psychological qualities, inherent to this group of the state employees are opened.

Key words: morally-psychological qualities, military censor, legal and social status, everyday activity, ukrainian provinces of the Russian empire.

Дослідження проблем соціальної історії, історії повсякденності зокрема, є надзвичайно перспективним напрямком, адже вона включає не тільки величезне розмаїття проблематики, а й відкриває для сучасної історичної науки малодосліджений комплекс джерел для її вивчення.

Однією з проблем соціальної історії, що потребує подальшого комплексного дослідження, є вивчення окремих соціальних груп, їхнього правового та соціально-економічного становища, складання

всебічного професійного та морально-психологічного портрета. Сучасна зарубіжна й українська історіографія вже має ряд досліджень, що аналізують правовий статус і становище чиновництва у соціальній ієрархії Російської імперії. Однак актуальним та малодослідженим питанням соціальної історії початку ХХ ст. полишається аспект соціально-професійного портрета військового цензора в умовах Першої світової війни.

На рубежі ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії однією із посадових осіб чиновного бюрократичного апарату імперії, що мала негативне сприйняття суспільством була посада цензора імперського відомства. І, якщо соціально-професійний портрет цензора загальноцензурного відомства в Російській імперії знайшов своє вивчення в ряді досліджень українських [14] та російських [16] учених, то соціально-професійний портрет військового цензора потребує більш глибокого та комплексного дослідження. Окремі його аспекти його було проаналізовано та частково розкрито О. Воронєжцевим [12], М. Лемке [13], О. Смикаліним [15].

У нашому дослідженні спробуємо на основі архівних джерел охарактеризувати соціально-правовий портрет військового цензора в Російській імперії у період 1914–1917 рр., при цьому виокремивши специфіку діяльності військових цензорів в українських губерніях.

Військову цензуру в Російській імперії було введено в дію Імператорським указом від 20 липня 1914 р. «Тимчасове положення про військову цензуру». Головним завданням військової цензури Іменний Імператорський указ визначав «...запобігати завчасному оприлюдненню планів військової мобілізації, оголошенню і поширенню у періодичних виданнях, поштово-телеграфними зв'язком, під час публічних виступів інформації, яка може зашкодити військовим інтересам держави» [1, арк. 165]. Уся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, тексти доповідей, фотографії мали розглядатись військовою цензурою, і, якщо їхній зміст якимось чином міг завдати шкоди зовнішній безпеці Росії, збройним силам та оборонним об'єктам, то вона, цензура, мала повноваження застосовувати відповідні санкції [1, арк. 165–166].

Відповідно до «Тимчасового положення...», яке нами аналізувалось у ряді попередніх публікацій, військова цензура встановлювалася у повному об'ємі або частково. У повному об'ємі вона запроваджувалася лише на територіях, де безпосередньо проходили воєнні дії або був оголошений військовий стан, відомчо підпоряд-

куючись Штабу Головнокомандуючого армій. Згідно зазначеного нами нормативно-правового документа її функціональні обов'язки передбачали: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів та лекцій; 2) перлюстрація внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції [1, арк. 167].

Часткова військова цензура вводилась на решті території Російської імперії і передбачала перлюстрацію міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції і тільки в окремих випадках внутрішньої. Здійснення цензурних функцій було покладено на Головну військово-цензурну комісію, на місцеві військово-цензурні комісії при штабах військових округів та військових цензорів на місцях [1, арк. 167–168]. На територіях України, що до початку Першої світової війни перебували у складі Російської імперії, військова цензура у повному об'ємі була введена у Волинській, Київській, Подільській губерніях, деяких повітах Чернігівської та Полтавської губерній [2, арк. 4]. Отже, в українських губерніях Російської імперії поєднувались два типи військової цензури, що, певною мірою визначало її особливість.

Головною посадою у військовому цензурному відомстві на територіях, де безпосередньо проходили воєнні дії або був оголошений військовий стан, як і на решті територій Російської імперії була посада військового цензора. Згідно ст. 20 «Тимчасового положення про військову цензуру» виконання обов'язків військових цензорів покладалось на місцевих посадових осіб, що займались наглядом за друкованими органами мирного часу, чиновників місцевих поштово-телеграфних контор. У разі необхідності до виконання обов'язків військового цензора могли залучатись офіцери військового та інших силових відомств, крім чиновників судових установ [1, арк. 168]. У «Тимчасовому положенні про військову цензуру» передбачалось також можливість сумісництва посад, наприклад, начальник поштово-телеграфної контори міг одночасно виконувати обов'язки військового цензора. Згідно ст. 24 «Тимчасового положення ...» військово-цензурна робота визначалась як головна та першочергова, тому в разі неможливості сумісництва з основною діяльністю, призначений військовим цензором службовець на період виконання покладених на нього нових обов'язків мав припинити виконання функціональних повноважень за основним місцем роботи (служби) [1, арк. 168].

Матеріальне забезпечення та оплата праці військового цензора теж визначались «Тимчасовим положенням про військову цензуру». Так, державний або військовий службовець, обіймаючи посаду військового цензора, зберігав за собою заробітню платню за попереднім місцем роботи (за пенсіонерами зберігалась пенсія), також військові цензори за виконання функціональних повноважень на територіях, де військову цензуру було введено у повному об'ємі, отримували додаткову платню в розмірі трьох рублів добових. Інші чиновники апарату військової цензури, як-то секретарі та діловоди, отримували посадовий оклад і додаткові кошти на харчування та оплату за житло (загалом сума виплат становила від 80 до 550 руб. – річної зарплати та 275 руб. – компенсація за оплату житла) [1, арк. 168].

На перший погляд, матеріальне забезпечення військових цензорів було достатнім і не повинно було викликати ніяких нарікань. Однак на практиці траплялось чимало курйозів, коли через різні бюрократичні неузгодженості військові цензори могли залишитись взагалі без платні. Так, через неузгодженість між військовим командуванням фронту та штабом Київського військового округу, військові цензори Волинської губернії залишилися без заробітної платні та додаткових виплат за період з 1 жовтня по 7 листопада 1914 р., оскільки формально були звільнені з посад військових цензорів ще у вересні 1914 р., але офіційно дізнались про це лише в листопаді 1914 р. [3, арк. 335]. У 1917 р. військовим цензорам, що працювали на території Російської імперії, де діяла військова цензура у повному об'ємі, взагалі відмінили виплати з попереднього місця роботи, залишивши тільки виплати по три рублі добових [3, арк. 394]. Іншим аспектом державних соціальних гарантій для військових цензорів був аспект, пов'язаний з пенсійним забезпеченням. На відміну від цивільних цензорів, які мали права на пільги при призначенні пенсії, військові цензори розглядались як категорія тимчасових службовців, тому служба у військово-цензурному апараті ніяк не впливала на формування їхньої пенсійного забезпечення. [16, с. 27].

Кадрова комплектація військово-цензурних органів розпочалась відразу ж після запровадження в Російській імперії військової цензури і на початок серпня 1914 р. вона фактично була завершена. Як свідчать накази Головнокомандувача армій Південно-Західного фронту М. Іванова та розпорядження військово-цензурних комісій при штабах військових округів виконувати військово-цензурні функції на місцях запрошувались, насамперед, вищі офіцерські чини

губернських жандармських управлінь [4, арк. 13]. Відповідно до низки наказів Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту М. Іванова впроваджувався розподіл військово-цензурних функцій між військовими цензорами призначеними з числа офіцерів армії та губернських жандармських управлінь (ГЖУ) і цивільних службовців поштово-телеграфних контор, органів загальної цензури. Так, цензурним розглядом періодичних видань та іншої друкованої продукції займалися військові цензори, призначені з офіцерів жандармських управлінь, перлюстрацією приватної кореспонденції при поштово-телеграфних конторах – помічники військових цензорів, як правило, службовці цих контор або вчителі з місцевих навчальних закладів [4, арк. 13]. На території Російської імперії (в тому числі і частині Наддніпрянської України), де діяла часткова військова цензура, з кадровим забезпеченням було дещо простіше, оскільки з об'ємом роботи військового цензора (перегляд приватної кореспонденції жителів конкретної місцевості) міг упоратись один призначений жандарм, або службовець поштово-телеграфної контори, виконуючи обов'язки військового цензора за сумісництвом [12, с. 38].

Гендерна проблематика досліджуваного нами питання складає окремий аспект. В основних нормативно-правових актах, що регламентували функціонування військової цензури в Російській імперії відсутні положення про можливість зайняття жінкою посади військового цензора. До того ж, якщо загалом розглядати історію всього цензурного відомства в Російській імперії протягом XIX – початку XX ст., то навряд чи серед цензорів можна було знайти осіб жіночої статі. Однак, як свідчать архівні матеріали, за певних обставин жінки залучались до виконання військово-цензурних обов'язків під час Першої світової війни. Справа в тому, що величезний обсяг кореспонденції іноземними мовами вимагав від військового цензора, окрім великої працездатності, ще і володіння іноземними мовами. У разі незнання військовим цензором іноземної мови, така кореспонденція відправлялась для перекладу до спеціальних збірних пунктів – як наслідок, процедура затягувалась. Тоді як ситуація у прифронтових та тиллових територіях оголошених на військовому становищі вимагала оперативності, тому аби пришвидшити процедуру цензурного розгляду приватної кореспонденції іноземними мовами, яка могла мати заборонену до розголошення інформацію чи, взагалі, слугувати способом агентурного зв'язку, 1915 р. з'являються розпорядження вищих військово-цензурних органів про призначен-

ня жінок зі знанням іноземних мов на посади помічників військових цензорів. Так, у 1915–1916 рр. функції помічника військового цензора при Київській поштової конторі виконувала донька генерал-лейтенанта у відставці І. Новосьолова [5, арк. 672]. Були й інші випадки, коли до роботи по військовій цензурі військові цензори залучали своїх дружин та інших осіб жіночої статі [6, арк. 106].

Ситуація із залученням жінок до роботи в органах військової цензури змінюється у 1917 р. Так, до Штабу Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту почали надходити численні звернення від місцевих військово-цензурних комісій про те, що внаслідок відміни виплати військовим цензорам заробітної платні з попереднього місця роботи при вступі на посаду військового цензора багато офіцерів жандармських управлінь, офіцерів армії, службовців поштово-телеграфних контор, невдоволені своїм матеріальним забезпеченням відмовлялися виконувати обов'язки військових цензорів [7, арк. 124]. Тому у своїх численних зверненнях начальники військово-цензурних комісій просили відновити відмінену платню військовим цензорам та офіційно дозволити жінкам займати посади військових цензорів [7, арк. 125].

23 лютого 1917 р. у відповідь на численні звернення вийшло розпорядження генерал-квартирмейстера Штабу Головнокомандуючого Південно-Західного фронту, згідно якого жінкам було дозволено, під наглядом старших військових цензорів, займати посади лише помічників військових цензорів. Натомість прохання про відновлення виплат військовим цензорам було відхилено [7, арк. 127].

«Тимчасове положення про військову цензуру» та інші нормативно-правові акти щодо військової цензури в Російській імперії закріплювали норму, за якою будь-яка інформація, отримана військовим цензором у ході виконання ним своїх професійних обов'язків, становить державну таємницю [1, арк. 173]. За її розголошення передбачалось суворе покарання згідно із законом від 5 червня 1912 р. «Про зміну діючих законів про державну зраду через шпигунство в мирний час» [11, с. 110–111]. У Кримінальному уложенні 1903 р. також розголошення таємниць з необережності або недбалості розглядалось як окремий посадовий злочин. За чинними правовими нормами оприлюднення або передачу відомостей, що становили державну таємницю, передбачалось покарання каторжними роботами строком до восьми років. На посилення виконання згаданих нормативно-правових актів 10 травня 1917 р. Штаб

Головнокомандувача Південно-Західного фронту випустив циркуляр, в якому наголошувалось, що жінки, залучені до роботи у військово-цензурних органах, не дотримуються приписів імперського законодавства щодо державної та військової таємниці, і часто, самі того не відаючи, розголошують її у приватних розмовах. Отож старшим військовим цензорам наказувалось слідкувати за тим, аби жінки, призначені охороняти державну та військову таємницю самі її не розголошували [7, арк. 162].

Професія військового цензора мала ряд складнощів. Зокрема, ст. 40 «Тимчасового положення про військову цензуру» встановлювала таку процедуру розгляду військовим цензором статей у періодичних виданнях: для щоденного ранкового видання верстка мала подаватись на цензурний розгляд за 5 годин до випуску номера видання; для щоденного вечірнього видання – за 3 години [1, арк. 169]. Зрозуміло, що така процедура змушувала військових цензорів працювати у нічний час, працювати на дому та без вихідних. Окрім цього, вдень ними ще виконувалась робота по перлюстрації приватної кореспонденції, цензурний перегляд іншої друкованої продукції, текстів публічних виступів тощо. Саме перлюстрація приватної кореспонденції складала левову частку роботи військового цензора. Як свідчать звіти військових цензорів, вони щодня переглядали від 150 до 200 листів [8, арк. 345]. Робота військових цензорів з приватною кореспонденцією не обмежувалась завданнями, поставленими «Тимчасовим положенням ...». Вони не тільки повинні були слідкувати за додержанням та не розголошенням військової таємниці, а й здійснювати моніторинг громадської думки та настроїв у діючій армії і в тилу. Військові цензори або замальовували, або, навіть, вирізали з листів місця, де висловлювалось будь-яке невдоволення війною, тяжким економічним становищем або свідчили про прояви революційних настроїв у військах чи суспільстві [15, с. 101].

Уявлення про серйозність та масштабність роботи по перлюстрації кореспонденції дають звіти цензорів, що подавались до окружних військово-цензурних комісії кожні 10 днів. Звіт військового цензора складався з найбільш характерних виписок з листів, згрупованих та розміщених за загальноприйнятою у військово-цензурному відомстві формою, такий собі дайджест зі збереженням мови та стилю автора (табл.) [9, арк. 24].

Таблиця

ЦДАК. – Ф.363, оп.1, спр.186, арк.24

Откуда	Куда	Содержание письма
Настроение духа армии		
Армия	Село Чечелнівка Херсонской губ. Марии Бондаренко	«Мы ожидаем с нетерпением счастливого для нас, а также для всей России Мира...»
Армия	Умань, Киевская губ. Парикмахерская «Рай»	«Бывают такие часы, в которые мне жизнь не мила. Я готов умереть с большой радостью, потому, что надоело мучиться, и еще не скоро будет конец этому страданию...»
Армия 382 полевой госпиталь	Тульское губернское Полицейское управление Семену Никифоровичу Потапову	«Кормят насну, вы поймете значение намела, так, что даже хлеба черного не хватает, воруюм друг у друга»
Довольствие		
Армия 40 пехотный полк 13-я рота	Полтавск. губ. Село Филиповичи	«На первый день Рождества нам дали на обед голые ши и кашу такую, что нельзя проглотить.. 1 фунт хлеба черного и 2 куска сахара – такая теперь наша еда.»

Часто діяльність військового цензора сприяла не тільки збереженню військової таємниці, а й впливала на повсякденне життя пересічних жителів імперії. Оскільки військовий цензор фактично на власний розгляд, листи котрі містили гостру критику війни та уряду, міг перепроводити в жандармське управління чи військову прокуратуру, де їх використовували як матеріал для обвинувачень у нелояльному ставленні до влади, а то й революційній антиурядовій агітації [15, с. 102]. Нам траплялись також приклади, коли військові цензори затримували листи солдат, в яких останні, прагнучи ухилитись від служби, описували способи та форми для симулювання різних хвороб. І тут все залежало від морально-етичних якостей військового цензора, не виключаючи також і бюрократичної тяганини з цієї процедури: чи повідомляти про цей конкретний випадок у відповідні органи чи полишити цю інформацію без наслідків [10, арк. 96].

Щодо національного складу кадрів органів військової цензури, то це досить складно визначити, лише на основі поверхового аналізу списків призначених осіб на посади військових цензорів який дає змогу нам припустити, що абсолютна більшість військових цензорів були росіянами (за переліком їхніх прізвищ) [6, арк. 106].

Серед опрацьованого нами доволі значного масиву архівних матеріалів документальних свідчень випадків корупції з боку військових цензорів не виявлено. Факти викриття законспірованих агентів воюючих з Росією країн в апараті військової цензури ми теж не знайшли. Хоча, російській дослідник О. Смикалін наводить приклад викриття ще до початку Першої світової війни німецького шпигуна Карла Зіверта – працівника Київської поштово-телеграфної контори, який таємно фотографував службову кореспонденцію вищих офіцерів російської армії і пересилав фотокопії до Відня [15, с. 96].

Отже, аналіз матеріального та правового становища, як і соціально-професійного портрета військового цензора, дозволяє нам констатувати, що в чиновничо-бюрократичній ієрархії самодержавної Росії, незважаючи на військові умови, ця посада була ключовою у системі цензурних органів. Діяльність військового цензора у більшості випадків була досить складною і виснажливою, не завжди комфортною у повсякденному сімейному та особистому житті. І хоча у суспільстві вона не мала позитивного іміджу, держава в особі її вищих сановників добре усвідомлювала важливість роботи військового цензора, дбала про його відносно високий матеріальний добробут, чим і забезпечувала авторитетність цієї чиновничої посади в очах громадськості.

Бібліографічні посилання

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442, оп. 864, спр. 296.
 2. ЦДІАК. – Ф. 295, оп. 1, спр. 485.
 3. ЦДІАК. – Ф. 1335, оп. 1, спр. 1666.
 4. ЦДІАК. – Ф. 295, оп. 1, спр. 485.
 5. ЦДІАК. – Ф. 735, оп. 1, спр. 1.
 6. ЦДІАК. – Ф. 385, оп. 1, спр. 2942.
 7. ЦДІАК. – Ф. 363, оп. 1, спр. 181.
 8. ЦДІАК. – Ф. 735, оп. 1, спр. 1.
 9. ЦДІАК. – Ф. 363, оп. 1, спр. 186.
 10. ЦДІАК. – Ф. 363, оп. 1, спр. 42.
 11. Полное собрание законов Российской империи. Собр. третье. Т. XXXII. 1912 год. Отделение I. – Пг., 1915.
 12. *Воронежцев А.* Из истории военной цензуры в период первой мировой войны (по материалам Саратовской губернии) / А. Воронежцев // «Проблемы истории Саратовского края и документальное наследие : матер. научн. конф. – Саратов, 2006.
 13. *Лемке М.* 250 дней в царской ставке / М. Лемке – Пг., 1920.
 14. *Савчинський В.* Соціально-професійний портрет цензора в бюрократичній системі Російської імперії / В. Савчинський // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість : зб. матер. XI Всеукраїнська наук.-практ. конф. – К. 16–18 травня 2008 р.; у 7 т. / редкол.: Андрущенко В.П. (відп. ред.) та ін. – К., 2008. – Т. 3. – С. 68–70.
 15. *Смыкалин А.* Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР / А. Смекалин – СПб., 2008.
 16. *Умысли* стоя на часах: Цензоры России и цензура / Д. Бадалян, В. Березина, Л. Громова и др.; под ред. В. Жиркова. – СПб., 2000.
- Надійшла до редколегії 13.07.09.*